

Mlijaa

7

KUSUMNAA NIFEEMCI Kε KURAMCI

KUSUM NIFEEMɔ ICMAMO MAŋKURAM GBEJIANɔTO.

Kusumnaa Maŋkuram

HIΞGBELEMɔ

Mlijaa nee gbeleɔ kusumnaa maŋkuramɔ gbejianɔtoo ye Ghana le hie etsɔɔ bo. Ewieɔ maŋkuralɔi ke mɔ fεe mɔ nitsumɔ ni etsuɔ le he etsɔɔ, ni anaa nibii ni sa ake gbεhehiɛlɔi atsu, ke amεhe sεenamɔi. Mlijaa nee haa bo nilee ni onuɔ kusumnaa maŋkuramɔ ke nɔyeli nifeemɔi ashishi ye okusum le mli. Obaale mlai ni kudɔɔ maŋlumei anifeemɔi ke sεenamɔi ni yɔɔ amenifeemɔi le ahe. ke nɔyaa ni ekεbahaa maŋbii ke akutso le.

Be ni nikasemɔ le baaya naagbee le, kaselɔi anye:

- i. Atao kusumnaa nɔyeli gbejianɔtoo le mli (tsε, weku yitso, wekutɔkpaa yitso, knkn)
- ii Atao kusumnaa maŋkuralɔi agbejianɔtoi le mli (kpokpaa bibii anɔ maŋtsemei, akrowai ke maji bibii anɔ maŋtsemei, maŋtsewolɔi, knkn)

Nikasemɔ mli otii

- Tsε Ataa loo Papa ji weku kɔklɔɔ ni ayeɔ tsεsεe nii ye mli le yitso.
- Ye weku ni ayeɔ nyεsεe nii ye mli le Yoo nyεɔ feɔ weku le yitso.
- Weku tɔkpaa yitsei ji majiatsεmei nukpai ni kamɔ kpokpa wuji anaa ni aje gbe ahala amε ni ato amε ake kpokpa wuji anɔ majiatsεmei.

KUSUMNAA MAŋKURAMɔ GBΞJIANɔTO Lɛ SHIKAMɔ

Atao kusumnaa nɔyeli gbejianɔtoo lɛ mli (Tsɛ Ataa/Papa, weku yitso, wekutɔkpaa yitso).

Kusumnaa Maŋkuramɔ

Kusumnaa Maŋkuramɔ ji maŋkuramɔ ko ni shikwɛebii ke jeŋ kusum ke jeŋ nilee ni akɛkuraa. Shikwɛebii lɛ hie maŋkuramɔ gbejianɔtoo kpakpai ni ato ye wɔkutsei lɛ amlı ni akɛkuraa maji lɛ. Ehiɛ nɔyeli naatoo ni tsɔɔ lumɔ fɛe lumɔ ke mɔ ni shishi ni eyɔɔ. Srɔtoi baa ye nɔyeli gbejianɔtoi neɛ amlı ye wiemɔi srɔtoi lɛ amlı shi akutsei lɛ titri hie gbejianɔtoo kome.

Kusumnaa maŋkuramɔ gbejianɔtoo ye weku kɔklɔɔ mli

Ye wɔGhana le weku nyɛɔ efeɔ weku kɔklɔɔ ni tsɛ, nyɛ ke bii yɔɔ mli, loo weku gbajaa ni tsɛkwɛ, nyɛkwɛ, tsenukpa loo tsɛfio loo nyenukpa loo nyɛfio, Nii, Naa knkn fata he. Koni ohie aka bo shi lɛ kusumnaa nɔyeli gbejianɔtoo ɲɔɔ tsɛ, wekuyitso, weku tɔkpaa yitso, majiatsɛmɛi, maŋtsewolɔi ke kpokpa wuji anɔ maŋtsemei ke ekrokomei.

Nitsumɔ

Mɛni ji shikwɛe maŋkuramɔ gbejianɔtoo ni yɔɔ oshia lɛ mli? Namɔ ji hiɛnyielɔ ye oweku kɔklɔɔ lɛ mli? Namɔ ji hiɛnyielɔ ye oweku gbajaa lɛ mli? Ani oshi weku tɔkpaa ko nɔ?

Nɔyeli shidaamɔ tso ji gbənaa hiɛlɔi ashidaamɔ tso ni ateŋ ni tsɔɔ gbənaahielɔi ayelihe ye gbənaahielɔi ateŋ ye ku ko mli. Etsɔɔ mɔ fɛe mɔ yelihe ye ku loo nitsumɔ ko mli, kejɛ onukpa ni fe fɛe nɔ kɛyashi gbənaa bibioo ni fe fɛe nɔ, ni no tsɔɔ mɔ shishi ni mɔ fɛe mɔ ko ho.

Yε kusumnaa nɔyeli gbejianctoo mli le, neke ji bɔ ni wɔbaana nɔyeli tso le.

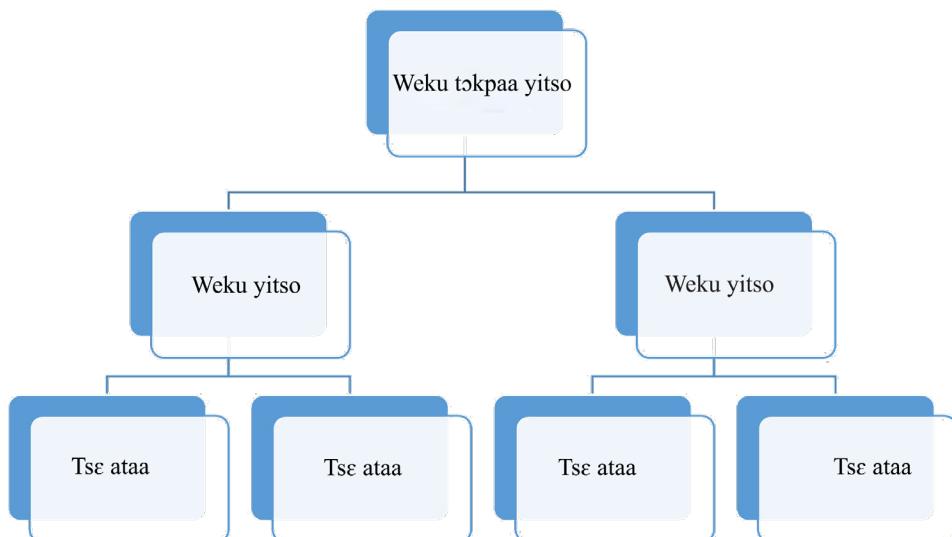

Fig7.1: Nɔyeli tso ye akutso mli

1. Weku tokpaa yitso:

Weku tokpaa ji ku mli bii ni je tokpaa kome mli, ni niimei le je la kome mli loo gbala mli loo niimei aseshi bii. Eji wekui srɔtoi amlili bii ni je nii kome mli ni hie gbei tso kome, ni amekewoo haa hienyielo kome ke blema tsε kome. Ayoseo ame ke subaq kome, susumo kome ke tsuishwee nii kome. Mo ni ku le woɔ ake amehienyiello le ji mo ni ametseo le weku tokpaa yitso le. Akutsei komei ye subaqni ni ametao amena ye mo ni abaawo le tokpaa yitso he. Subaqni agbe ni akpaa le tsakeo ye akutsei krokomei amlili. Ye kui komei amlili le weku yitsei le ji mei ni woɔ ni ye ekrokomei amlili le akehaa mo ni eshe eno ye yinɔi le amlili.

2. Weku yitso le:

Weku yitso ji mo ko ni weku mli onukpai le ekɔ le ake amehienyiello. Amenitsumo oti ji, amekura weku le koni ameye saji feɛ ni baa wekumei le ateŋ, koni amebaa weku nibii feɛ yi. Esa ake ana hienyieloi asubaqni ke nilee komei ye emli. Efɔɔ kaa ake ake weku yitso gbenaa neɛ haa hii.

3. Tse Ataa loo Papa:

Tse Ataa loo Papa ji shia loo weku kɔklɔɔ ni le ke eŋa ke ebii le yɔɔ mli le yitso. Tse Ataa ji mo ni taɔɔ weku kɔklɔɔ neɛ mli hiamci nibii feɛ.

Nitsumɔ:

Yε nokwɔle mli le namɔ ji mo ni yɔɔ hewale, weku tokpaa yitso, weku yitso ke tse ataa? Yε kusumnaa le tsɔɔmɔ nokwɔlei ni yɔɔ nɔyeli le amlili hewalɛtse.

Sesnamoi ni yoo gbenaaahieli agbenaaahiemoi le ahe ye kusumnaa noyeli mli.

1. Weku tokpaa yitso

Weku tokpaa yitso nifeemoi komei ne:

- Etsuo enii ake kojolonukpa ye tokpaa le mli.
- Ebaa blema saji ni yoo tokpaa le he le yi.
- Ekweo ni tokpaa le kusumi ni yoo le akalaaje.
- Efo tokpaa le gboshi nibii (shikpoji ke nibii krokomei) ahe afabaŋ.
- Ekweo ni akpaleo gboshi nii le ahaa, kejeo yin o keyaa yin o ni baa le.

2. Weku yitso

Weku yitso gbenaa nitsumoi le ekomei ne:

- Efaa weku le he kejeo haomoi ke oshrai amlı.
- Eke noyaa baa wekumei abii ashihil e mli.
- Ekweo ni toinjole baa weku le mli.
- Ekuraa weku le nibii ni eyoo, tam o shikpoji, shiai, ts oji knkn
- Ekweo saji ni teo shi ye shia mli ke agbonaa noi fee.
- Enyeo hie ni eyeo weku le najiaj ye maj ke akutsei kesharamo saji amlı.
- Ewo wekumei abii ahewale ke ekaa ye hiam o beianj.
- Ekoo jwenejmo ni sa ye weku le najiaj.

3. Ts Ataa

Gbenaa nitsumoi pii ye ha ts ataa ye weku koklo le mli. Ekom ei ne:

- Ewo mlai ni ekweo ake aye no
- Ehaa eshia le naa he afabaŋfoo
- Ehaa eshia le naa shifimo ke ekaa ye shihile mli
- Etsuo enii ake tsosel o
- Ehaa eshia mli bii le amehiam o nibii

Nitsum 7.1:

Kehooo kwraa le gbalamo weku tokpaa hienyielo nitsum o otii ete mli ots oo, Oke onaanyo asusu he.

Nitsumɔ 7.2

Taomɔ kusumnaa nɔyeli gbejianɔtoo ni yɔɔ okutso lε mli lε, ogbala sεenamɔi ni yɔɔ mli lε otsɔɔ.

Nitsumɔ 7.3

Daamɔ shi ake weku yitso koni osaa wekumeiabii enyɔ ni miibe yε nyɔmɔ ko ni mɔ kome hie mɔ kroko lε he. Mei komεi baadamo shi ake mei ni mli ewo la yε nɔ ni yaa nɔ lε he. Abo toi ni akwε weku yitso lε nitsumɔi ni sa lε.

Nitsumɔ 7.4

Yε osusumɔ naa lε ani kusumnaa maŋkuramɔ gbejianɔtoo lε he miihia ȳmeneñmene? Bɔɔ mɔdεŋ ni otsɔɔ nɔ hewɔŋ ni osusuɔ nakai lε.

KUSUMNAA MAŋKURAMɔ GBεJANɔTO

Nɔkwɔlɔmɔi ni yɔɔ kusumnaa nɔyeli gbejianɔtoi lε mli lε, nyiε nibii ni baa nεe aŋεle nɔ:

1. Maŋtse nukpa/Maŋtse wulu.
2. Kpokpaa bibii anɔ maŋtsemεi/maji bibii anɔ maŋtsemεi.
3. Maŋnyεmei.
4. Mantsewolɔi.

Kεfata nɔ ni yɔɔ ȳwei lε he lε aye lumεi tamɔ tatsε, woleiatse loo okwaafiatse ke weku tɔkpaa yitsei, weku yitsei knkn.

1. Maŋtse nukpa

Maŋtsemεi wuji ke onukpai ji jaku hiεnyielɔi aloo wiemɔkui wuji ahienyiεlɔi. Amεji hewaletsεmεi ni yɔɔ amεkui lε amlı ni mɔ ko bε amεsεe dɔŋŋ yε amεkpokpai lε anɔ. Akwɔɔ kεyaa gbεhe nεe kεji odehe ji bo, ni bei komεi lε anaa gbεhe nεe kεtsɔɔ nyεsεe loo tsεsεe gboshi niyeli nɔ kεji ablade ji ofɔlɔi (tsε loo nyε) ni edamɔɔ ku mli ni ojε hu nɔ. Maŋtse nukpa loo Maŋtse wulu yε woogbeι ni akehaa. Nɔkwεmɔ nɔ. Ayigbemεi (Ewe) hie Fiaga, Akanbii hie Osagyefuo, Dagombabii hie Yaa-Naa knkn.

Maŋtse nukpa/ Maŋtse wulu nifeemɔi/gbεnaa nitsumɔi nε:

- a. Hiencyielo keha kpokpa wulu ni hiε akutsei ke akrowai babaoo.
- b. Adamo shi ketsu kusumi ke nifeemoi krokomei.
- c. Ekura sei shikpoji ni yɔɔ ekpokpa le no le.
- d. Akura ni eye saji ye ekpokpa le no.
- e. Awo mla ni ekwε ake aye mla le no.
- f. Ekwε ni noyaa aba ekpokpa le no.
- g. Ekwε ni toinjole ke ekomefeem o ahi ewebii le ateŋ.
- h. Etsu enii ake mo ni sumo o ekomefeem o koni eye ekpokpa le najian ye gwaboo shishi.

2. Kpokpa bibii ke maji bibii anɔ maŋtsem ei

Kpokpa bibii ke maji bibii anɔ maŋtsem ei hɔlo kpokpa wuji anɔ maŋtsem ei ashishi. Ameyε hewale ye maji bibii ke akrowai le anɔ. Eji gboshinii ni ashio ahaa, ajεo odehei aweku mli ni ayeɔ maŋtse.

Kpokpa bibii/maji bibii anɔ maŋtsem ei agbenaa nitsumoi:

- a. Ametsuo nii keji maŋtse nukpa le be jemε.
- b. Ameyε amεbuua shweshweeshwenamo ye amεmaji le amlı.
- c. Amyeɔ saji ye amεmaji le amlı
- d. Amεkweɔ koni toinjole atsu nii ye amεmaji le amlı.
- e. Ametsuo kusumi ni yɔɔ amεseii le ahe le.

3. Maŋnyε

Maŋnyεmei le tsuo amenii ake mumo mli yitsei keha yei ni yɔɔ maji le amlı le, ni amεke blema saji ni kɔɔ yinɔbi ahe le too. Amεbɔɔ mɔdεŋ ketsuo nii kebaa yei ke gbekεbi ashihile yi, ye amεmaji le amlı. Ye jakui ni yeɔ nyεsεe nii le amlı le, eji maŋnyεmei le agbenaa ake amε amεjieɔ mo ni sa ni awo le maŋtse le. Maŋnyε le ni hiε hewale ni aketsoo mo ni sa ake awo keji abladei awekui le efam o mei feε ni sa keje amεwekui le amlı amεha sei le he onukpai le. Ameyε hegbe ni amε diεntse amεfamoo maŋnyεmei bibii ni baasomo amε.

Maŋnyεmei agbenaa nitsumoi le ekomei ji:

- a. Aye abua gbena nitsumoi ni maŋtsem ei tsuo ye maŋkuram o gbejianotoo mli le.
- b. Akwε ni eye saji ni gbaa yei anaa ye amεkutsei le amlı.

- c. Amε ni amεfaa yei ahεgbεi ahe.
- d. Amεbaa yinɔi lε ahe saji ayi koni amεketsɔse yinɔi ni baa yε amεkutsei lε amlι lε.

4. Manjtsewolɔi

Manjtsewolɔ loo wolɔi ji mei ni beŋke ni amεyɔɔ hewale yε odehe ko ni sa manjtse ko nɔ, tsεbelε amε diεntse lε amεyeee emuu kεha manjtseyeli. Ku nee kpeo ni amεkwεɔ mɔ ni sa ake awo lε manjtse.

Manjtsewolɔi anitsumɔi ne:

- a. Amεwo manjtse hee kεji gbe ba sei lε he.
- b. Amεtsuɔ kusum kεji manjtse lε gbo.
- c. Amεdamɔɔ shi kεkpaa manjtse kεji gbe ba manjtse lε he.
- d. Amεkε manjtse hee lε tsɔɔ manjbii lε.
- e. Amεwoɔ manjtse lε ɳaa.

Nitsumɔ 7.5

1. Yε bo diεntse owiemoi amlι lε, tsɔɔmɔ nɔ ni mei ni baa nee ji. Oke onanemei agba ohetoo lε he sane:
 - a. Manjtse
 - b. Maji bibii ke akrowai amlι manjtsemei
 - c. Manjtsewolɔi

Nitsumɔ 7.6

Kwεmɔ mfoniri ni baa nee jogbaŋj koni oha sanebimoi ni nyie sεe lε ahetoo.

Fig. 7.2: Manjtse ke enukpai anaa ekpe shi.

1. Susumci maŋtsenukpa le gbeye le otsco ye mfoniri le mli.
2. Tsə nibii srətoi enyo ni haa anaa akə maŋtsenukpa le ne kejə mei krokomei le fee ahe ye kpee le mli.

Nifeemci 7.7

Mei komci susuə akə kusumnaa maŋkuramci bei eho ni ehe ehiaa dɔŋŋ. Ani okə ame kpaa gbee? Tsəəmci oshidaamci ye sane nəə mli koni otsco nə hewə ni okə ame kpaa gbee loo okə ame kpaaa gbee.

SANEBOIMO EKOJJU

1. Namɔ ji oweku kɔklɔ le yitso?
2. Taomɔ nibii enyɔ ni okpaa gbɛ akɛ opapa afee ni no bɛ gbənaa nitsumɔi ni aŋmala le mli.
3. Kanemɔ sane ni yɔɔ shishi le koni oteŋ nɔyelitso ye kusumnaa maŋkuramɔ gbejianɔtoo mli ye okutso le mli (Maŋtsenukpa/Maŋtsewulu, maŋtse, maji bibii an maŋtsemei, maŋtsewolɔi) Oké nɔkwemɔ nɔ ni ona ye nikanemɔ le mli atsɔɔ nɔyelitso ye oshia le mli.

Sane A

Ghanabii akusumnaa nɔyeli gbejianɔtoo

Dani wɔbaabote “kɛɛmɔ makeɛ eko” nɔyeli gbejianɔtoo mli le, kusumnaa nɔyeli ji maŋkuramɔ gtbejianɔtoo ni yɔɔ Ghana nɛɛ. Atɔɔ gbejianɔi nɛɛ kɛbɔleɔ maŋtsemei ke amɛhewɔŋ onukpai ahe ye nɔkwɔleɔ amlı. Ye akrowai ke akutsei amlı le maŋtsemei ji mei ni nyiɛ akrowai le ahie ke amɛhewɔŋ onukpai, ni maŋtsewolɔi le hu fata he, ni amɛ amɛtɔɔ gbejianɔi amɛhaa akutso le. Ahalaa onukpai nɛɛ ye amɛjwɛŋmɔ mlirkwɔleɔ, afii ni ameye ke hesale ni ameyɔɔ ye maŋkuramɔ mli. Ye akrowai aŋtsemei nɛɛ ayiten le, maŋtsemei onukpai ji mei ni kuraa jɛmɛ ni amekwɛɔ akrowai babao ni amekwɛɔ akɛ aye gbejianɔtoi anɔ, aye saji koni mla atsu nii ni toinjɔle aba maji le amlı. Maŋtsemei aku ni yɔɔ eshishi le ji mei ni woɔ le ŋaa ni akpaa gbɛ akɛ ekɔ jwɛŋmɔi ni baaye abua mɔ fee mɔ ye kpokpa le nɔ. He ni maŋtse wulu bɛ le Maŋtsenukpa ji mɔ ni da fe fee Maŋtsenukpa le ye mumɔŋ ke heloo mli hewale fe enukpai le fee. Nekɛ kusumnaa maŋkuramɔ nɛɛ kpaa gbɛ akɛ mei atsɔɔ amɛjwɛŋmɔi ye susumɔi srɔtoi le amlı, eke bulɛ haa onukpa ni ehaa anaa sɛɛnamɔi ni yɔɔ akutso mli onukpai ayelikɛbuamɔ.

4. Nyɛgbaa gbənaa nitsumɔi 3 ni lumɛi nɛɛ tsuɔ ye kusumnaa maŋkuramɔ gbejianɔtoo mli, ke amɛhe sɛɛnamɔi ye akutso le mli.

EXTENDED READING

- Banggol, A.M. (2017). *Roles of traditional authority leaders: In taking towns to rural peoples in the republic of South Sudan*. Africa World Books Pty Limited.
- Larbi, P.A. K. (2022). *The trajectory of traditional authority in contemporary governance; The Ghanaian experience*. DOI: [10.47772/
IJRISS.2022.6505](https://doi.org/10.47772/IJRISS.2022.6505)

GLOSSARY

1. **Figurative language:** The use of metaphors, adjectives, symbols and adverbs in painting the picture for the audience.
2. **Governance:** Refers to the action or manner of governing a state or area.
3. **Patrilineal:** Inheritance relating to or based on relationship to the father or descent through the male line.
4. **Traditional area:** It refers to the territory of customary land which is governed by a traditional leader.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

List of Translators

Name	Institution
Eric Ashitey Tetteh	Ngleshie Amanfro Senior High School
Moses Jeshie Appleh (Rtd.)	Bureau of Ghana Languages

GILLBT Support Team

1. Peter Wangara Amoak
2. Ernest Nniakyire
3. Mark Dundaa
4. Gilbert Konlan
5. Richmond Barnes